

Dominika DYMEK, Leszek BEDNORZ

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
Poznań, Poland
e-mail: dominika.dymek@up.poznan.pl

PUSZCZYKOWO – MIASTO-OGRÓD CZY PODMIEJSKIE LETNISKO?

***PUSZCZYKOWO – GARDEN-CITY,
OR SUBURBAN SUMMER RESORT?***

Słowa kluczowe: Puszczykowo, Wielkopolski Park Narodowy, miasto-ogród, turystyka, rekreacja
Key words: Puszczykowo, Wielkopolska National Park, garden-city, tourism, recreation

Streszczenie

Puszczykowo zlokalizowane jest ok. 17 km na południe od Poznania w otulinie Wielkopolskiego Parku Narodowego (WPN). Z powodu śródlęsnego położenia, sąsiedztwa rzeki Warty, wysokich walorów krajobrazowych i przyrodniczych oraz bliskości Poznania stało się ono w końcu XIX w. popularnym letniskiem. Po wyłączeniu w 1996 r. terenów miejskich Puszczykowa z WPN obserwuje się rosnącą liczbę inwestycji o charakterze komercyjnym, które zagrażają walorom krajobrazowo-przyrodniczym miasta. Obecnie miasto coraz częściej uważane jest za miasto-ogród (Banach, 2012; Przybysz 2007). W artykule podjęto próbę udowodnienia, że Puszczykowo nie było i nie jest miastem-ogrodem. Określanie go tym mianem wynika jedynie z charakteru prowadzonej polityki i promocji gminy. Ze względu na historię i wysokie walory turystyczno-rekreacyjne Puszczykowo powinno być promowane jako letnisko, a nie jako miasto-ogród, z którym ma niewiele wspólnego.

Abstract

Puszczykowo is located approximately 17 kilometers south of Poznan in the buffer zone of Wielkopolska National Park (WPN). Because of an inside forest location, high landscape and natural values and a proximity to the Warta River and Poznan Puszczykowo was a popular summer resort since the end of XIX century. After switching off in 1996 the urban areas of Puszczykowo from WPN areas is observed an increasing number of commercial investments that threaten the natural-landscape values of the city. Currently the city is more often referred as the garden-city. This article attempts to prove that Puszczykowo was not a garden-city in the past and is not a garden-city nowadays. Describing Puszczykowo using this term arises only from the policy and the promotion of this region by local authorities. Due to the history and tourism-recreation values Puszczykowo should be promoted as a summer resort, not as a garden-city with which has little in common.

WSTĘP

Miasto-ogród to powstała pod koniec XIX w. koncepcja urbanistyczna autorstwa Ebenezera Howarda. Była ona odpowiedzią na skutki rewolucji przemysłowej będącej przyczyną kryzysu w miastach. Łączące zalety wsi i miasta miasta-ogrody zaplanowano jako niezależne samowystarczalne jednostki osadnicze, pełniące funkcje społeczno-gospodarcze oraz gwarantujące miejsce zamieszkania, pracy oraz rekreacji z dużym arealem terenów zielonych (Böhm, 2006). Idea Howarda doczekała się licznych realizacji w Anglii, Niemczech, USA i Polsce. Pierwszą, polską realizacją idei Howarda były Ząbki koło Warszawy, a w późniejszych latach: Młociny, Podkowa Leśna, Komorów, Czerniaków, Żoliborz Oficerski, Pogórze Leśne, Adamów-Zalesie i Jabłonna (Różańska; Krogulec, 2004). Polskie miasta-ogrody najczęściej miały charakter zielonych osiedli lub przedmieść, które dawały możliwość średniozamożnym obywatelom na posiadanie wymarzonego domu z ogrodem. Przykładem tego jest chociażby osada Giszowiec, czy Karłowice. Część z nich (np. Młociny i Komorów) rozwinęła się z letnisk, a więc miejscowości wypoczynkowych o wysokich walorach krajobrazowych, dzięki którym zawdzięczają korzystne warunki klimatyczne oraz dużą atrakcyjność turystyczną. Elementami niezbędnymi miejscowości letniskowych są dobrze rozwinięta infrastruktura turystyczna w postaci pensjonatów, campingów, restauracji, kawiarni, kąpielisk i in. oraz dogodne połączenie komunikacyjnie z dużymi ośrodkami miejskimi lub przemysłowymi. Cechą charakterystyczną letniska jest sezonowy, wzmożony napływ ludności, która determinuje funkcjonowanie całej miejscowości oraz wyznacza kierunki zatrudnienia nielicznej zazwyczaj grupy stałych mieszkańców, którzy w zdecydowanej większości zajmują się obsługą sezonowego ruchu turystycznego (Pietkiewicz; Żmuda, 1973). Dawniej letniskiem było także Puszczykowo pod Poznaniem, które obecnie określane jest mianem miasta-ogrodu. Celem niniejszej pracy jest wykazanie, że Puszczykowo nie jest miastem-ogrodem, a byłym podpoznańskim letniskiem, które obecnie jest przede wszystkim ekskluzywną „sypialnią” Poznania.

POŁOŻENIE I HISTORIA PUSZCZYKOWA

Puszczykowo zlokalizowane jest ok. 17 km na południe od Poznania. Obecnie liczy ok. 10 tys. mieszkańców. Specyficzne położenie tworzące swoisty mikroklimat wywarło decydujący wpływ na losy osady (Banach, 2012). Puszczykowo położone jest w otulinie Wielkopolskiego Parku Narodowego (WPN) na lewym brzegu Warty (fot. 1).

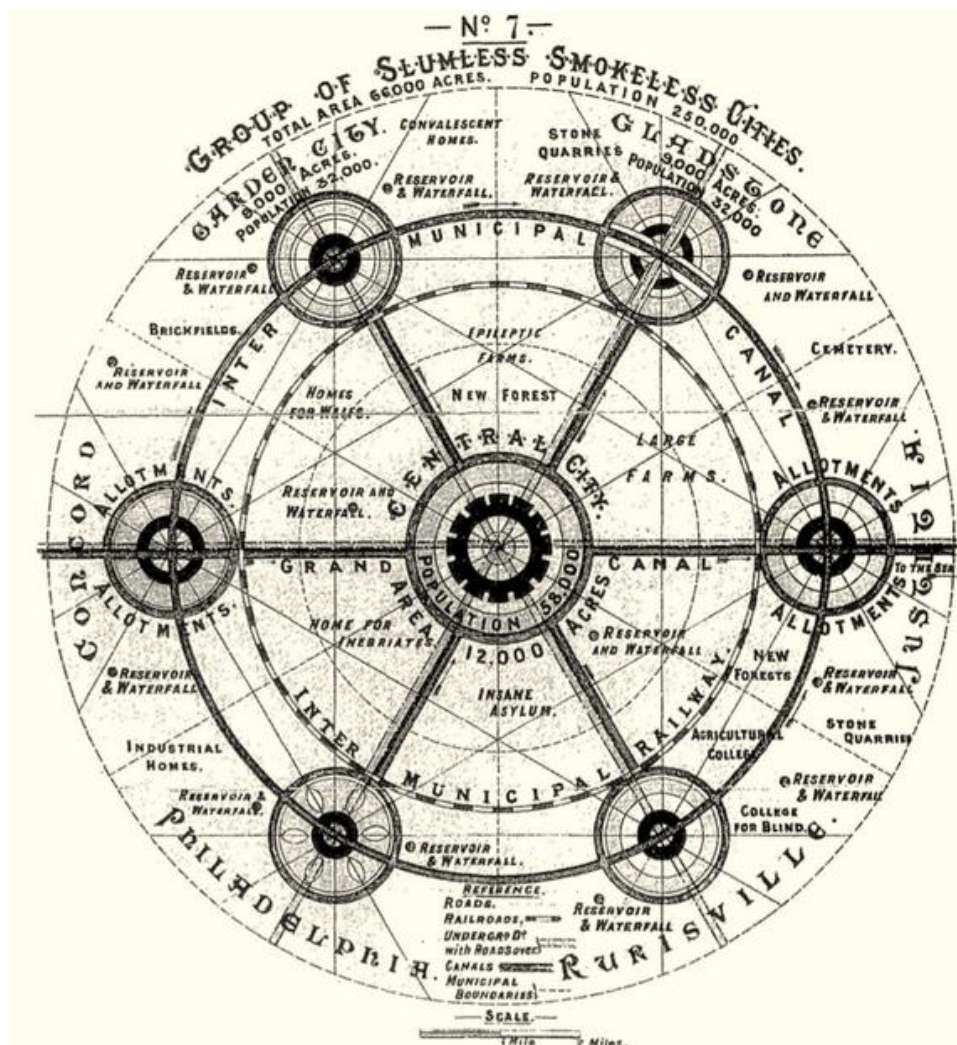
Powstało z połączenia czterech osad: Niwki, Starego Puszczykowa, Puszczykówka i tzw. Nowego Puszczykowa, przy czym granica pomiędzy Puszczykowem i Puszczykówkiem uległa zatarciu (Przybysz, 2007). Pierwsze wzmianki o Puszczykowie pojawiły się w 1387 r. podczas lustracji majątku kapituły poznańskiej. Natomiast pierwsze zapisy dotyczące wsi Puszczykówko pochodzą z roku 1757. Po II rozbiórce Polski obszar dzisiejszego Puszczykowa przeszedł we władanie państwa pruskiego. Był to okres intensywnej kolonizacji, w wyniku której powstało tzw.

Nowe Puszczykowo. W 1817 r. powstał szczegółowy plan puszczykowskiego folwarku, a pięć lat później rozległy plan królewskiego folwarku i chłopskich wsi Puszczykowo i Puszczykówko (*Charte von den Königlichen Vorwerk und Bauern Dorfer Puszczykowo und Puszczykówko*) (Bobrowski, Kaczmarek 2004).

IDEA MIAST-OGRODÓW EBENEZERA HOWARDA

Koncepcja miasta ogrodu powstała pod koniec XIX w. jako odpowiedź na intensywne przemiany społeczno-gospodarcze, które przyczyniły się do przeludnienia, bezdomności, pogarszania warunków życia, oraz niekontrolowanego rozrostu strefy podmiejskiej wiążącego się z problemami komunikacyjnymi i trudnościami w dostarczaniu wody w coraz odleglejsze strefy (Dobrzyński, 1911). Rewolucja przemysłowa spowodowała wzmożoną migrację z wsi do miast i dla tych nowych mieszkańców zaczęło brakować miejsca w zatłoczonych dzielnicach mieszkaniowych. Pojawiała się potrzeba poszukiwania nowych rozwiązań planistyczno-urbanistycznych, które przeciwdziałając wyludnieniu wsi umożliwiłyby polepszenie standardów życia mieszkańców miast. Zaistniała konieczność stworzenia przestrzennego systemu, który zapewniałby dostęp do pracy i mieszkania, przy jednoczesnym zaspokajaniu potrzeb socjalno-kulturalnych i potrzeby obcowania z przyrodą (Majdecki, 2008). Jedną z takich nowatorskich koncepcji były miasta-ogrody Ebenezera Howarda, które łącząc zalety wsi i miasta stały się idealnym modelem dla przyszłych aglomeracji miejskich (Böhm, 2006). Miasto-ogród miało stanowić niezależną samowystarczalną jednostkę osadniczą, pełniącą funkcje społeczno-gospodarcze, która miała gwarantować miejsce zamieszkania, pracy oraz rekreacji z dużym udziałem terenów zieleni.

Howard wyobrażał sobie miasto jako organizm technicznie skończony, w pełni kontrolowany, który po osiągnięciu maksymalnej przewidzianej liczby ludności będzie rozrastał się tworząc system miast-satelit odciążających miasto macierzyste (Czyżewski, 2001). Wizualizację koncepcji Howarda stanowi ryc. 1. Howard przewidywał w niej zakładanie miast na planie koła wraz z kolejno ułożonymi pierścieniami. Centrum założenia stanowił publiczny ogród wraz z otaczającymi go budynkami użyteczności publicznej. Od niego wytyczono promieniście rozchodzącą się sieć dróg tworzącą sześcioramienną gwiazdę, która dzieliła miasto na sześć dzielnic. Kolejny okrąg kolistego układu urbanistycznego zajmował park centralny. Na zewnątrz parku centralnego znajdował się pierścień arkad szklanej galerii z krytą promenadą Pałacu Kryształowego. Bezpośrednio do niego przylegała obsadzona drzewami Piąta Aleja. Następny pierścień wyznaczała strefa zabudowy jednorodzinnej. Każdy dom usytuowano na niezależnej działce z własnym ogrodem. Howard opracował szczegółowe wymogi usytuowania budynków, które miały tworzyć jedną, zwartą linię. Pośrodku strefy zabudowań znajdowała się Główna Aleja pełniącą rolę parku z wydzielonymi sześcioma przestrzeniami dla budynków użyteczności publicznej. Domy, których fronty wychodziły bezpośrednio na Główną Aleję skupiono w półkola podkreślając reprezentacyjność Alei Główniej. Zewnętrzna strefa miasta składała się z fabryk, zakładów oraz warsztatów i stanowiła zaplecze przemysłowe.

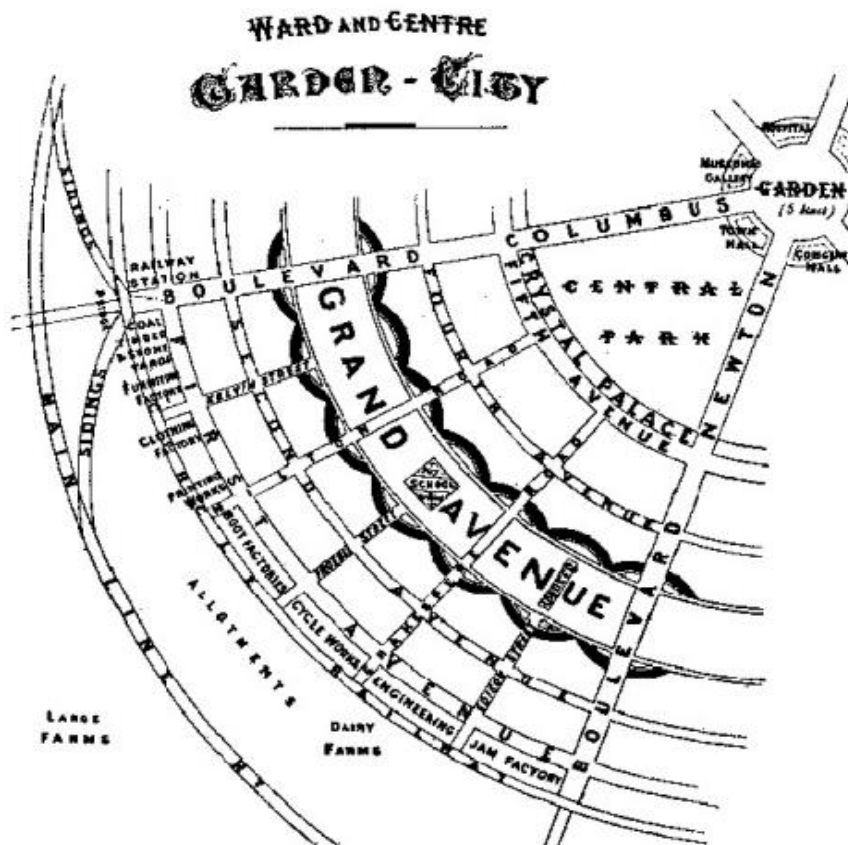

Ryc. 1. Schemat miasta macierzystego wraz z otaczającymi go miastami-satelitami.

Fig. 1. The schema of motherly town with the surrounding cities-satellites.

Źródło/Source: <http://www.library.cornell.edu/Reps/DOCS/howard.html>.

Bezpośrednio do niej wytyczono tory kolejowe powiązane z główną linią kolejową, które umożliwiałyby sprawny transport towarów nawet do odległych rynków zbytu (Baranowska, 2007). Całość aglomeracji miejskiej otaczały pola uprawne. Strukturę pojedynczej dzielnicy przedstawia ryc. 2 (Szczęśniak, 2012). Podstawowe zasady funkcjonowania miast-ogrodów to: komunalna własność ziemi, która stanowiła kluczowe źródło dochodów miasta; nadzorowany rozwój terytorialny i ograniczona liczba mieszkańców mająca ocalić tereny okalające miasta i zapobiec powstawaniu slumsów; powiązania funkcjonalne między miastem a terenami przyległymi; uniemożliwienie spekulacji ziemią poprzez zakładanie miast-satelit na tanich podmiejskich gruntach (Czyżewski, 2009). Co prawda opisany wyżej szczegółowy opis koncepcji Howarda przedstawia model idealny, którego nie udało się wprowadzić w życie. Każdy plan urbanistyczny nowopowstającej aglomeracji miał być dostosowany do miejscowych warunków terenowych, ekonomicznych oraz społecznych (Sokołowska-Moskwiak, 2011).

Ryc. 2. Szczegółowy schemat pojedynczej dzielnicy miasta-ogrodu.

Fig. 2. The detail specification of a single district of the garden-city.

Źródło/Source: <http://www.library.cornell.edu/Reps/DOCS/howard.html>.

UKŁAD PRZESTRZENNY PUSZCZYKOWA KIEDYŚ I DZIŚ

Układ Puszczykowa z czasów pruskich przedstawia ryc. 3. Urokliwe, śródleśne położenie i bliskość Poznania spowodowały, że puszczykowskie lasy i tereny nadrzeczne stały się ulubionym miejscem weekendowych wycieczek Poznaniaków. Zaczęły pojawiać się pensjonaty, liczne restauracje oraz sanatorium (fot. 2). Puszczykowo tętniło życiem (ryc. 4). W 1856 r. została uruchomiona linia kolejowa Poznań-Wrocław. W 1897 r. wybudowano stację w Puszczykowie (fot. 3), a w 1911 r. w Puszczykówku (fot. 4). Był to punkt zwrotny w dziejach miasta, które od tej pory zyskało status podpoznańskiego letniska (Karolczak, 1996).

Za sprawą głównego poznańskiego architekta Franza Pfannschmidta oraz projektantów Paula Preula i Hermanna Böhmera, nastąpił prawdziwy rozkwit puszczykowskiej architektury. Letnisko stało się modnym ośrodkiem turystyczno-rekreacyjnym, w którym każdy chciał mieć swoją własną, letnią rezydencję. Zaprojektowane przez Pfannschmidta, Preula i Böhmera własne domy w bardzo modnym wówczas stylu landhaus, czyli podmiejskich willi wraz z rozległymi ogrodami budzą zachwyt do dnia dzisiejszego.

Ryc. 3. Układ przestrzenny Puszczykowa i okolic z 1944 r.
 Fig. 3. The spacial layout of Puszczykowo the surrounding areas from 1944.

Źródło/Source: <http://mapy.amzp.pl>.

Landhausstil wywodzi się z idei angielskiego domu wiejskiego, którą na grunt niemiecki przeniósł Herman Muthesius. Styl ten stosowany był w budownictwie czynszowym silnie propagowanym przez berlińczyków Alberta Gessnera i Alfreda Messela. Cechą wyróżniającą landhausstil jest otwarta, asymetryczna kompozycja elewacji bez zaakcentowanych podziałów oraz wysokie, strome dachy. Ponadto stosowano takie elementy architektoniczne jak: wielokątne wykusze o różnorodnych formach, loggie i balkony, szerokie okna dzielone szczeblinami oraz trójkątne szczyty o konstrukcji szachulcowej, a ściany wykańczano różnego typu okładzinami. Landhaus „Sztojerówka” przy ul. Wiosennej zaprojektował wybitny architekt Max Hans Khüne (fot. 5). Poza landhausami budowano także okazałe gashausy (pensjonaty), kurhausy (domy uzdrowiskowe), budynki w stylu dworkowym (fot. 6), czy modernistyczne wille (fot. 7). Swoje rezydencje w Puszczykowie mieli m. in. polityk, prezydent Poznania Cyryl Ratajski oraz pisarz Arkady Friedler, w którego dawnym domu mieści się Muzeum-Pracownia Arkadego Friedlera (Cichocki, 2012).

Sąsiedztwo rzeki Warty, śródleśne położenie oraz bliskość Poznania to niewątpliwe zalety Puszczykowa. Z inicjatywy prof. Adama Wodziczki w 1957 r. prawnie ustanowiono Wielkopolski Park Narodowy (Banach, 2012). Jednak przynależność do WPN stwarzała wiele ograniczeń i barier, które nie podobały się władzom miasta. Na ich wniosek w 1996 r. Rada Ministrów wydała nowe rozporządzenie w sprawie WPN wyłączające z jego obszaru tereny miejskie Puszczykowa, Mosiny oraz Stęszewa oraz ustanawiające wokół WPN strefę ochronną tzw. otulinę. Zmiany te dały nowe możliwości rozwoju miasta będące często powodem licznych kontrowersji i sporów. Nowe rozporządzenie pozwoliło m. in. na rejestrowanie działalności usługowej w mieście oraz inwestycje tzw. rekreacji zamkniętej. Polityka przestrzenna miasta ukierunkowała się na handel i usługi często kosztem walorów krajobrazowych. Współczesny układ przestrzenny Puszczykowa przedstawia ryc. 5. W latach 2007-2009 miały miejsce dyskusje społeczne, liczne spotkania i warsztaty społeczności lokalnej mające na celu określenie potrzeb i oczekiwań mieszkańców miasta dotyczących przyszłości Puszczykowa. Sporządzony we wrześniu 2009 r. Raport o Stanie

Ryc. 4. Pocztaówka z lat 1910-15.
Tętniące życiem kąpielisko nad Wartą.
Fig. 4. The postcard from 1910-15.
The vibrant public bathing area on the Warta River

Źródło/Source: Przybysz A. (2007): *Puszczykowo miasto-ogród*. Biblioteka Miejska w Puszczykowie.

Miasta Puszczykowa oraz analiza SWOT wykazały m. in., że:

- Puszczykowo jest bardzo atrakcyjnym miejscem zamieszkania,
- w mieście brakuje wolnych terenów pod nowe inwestycje,
- ostatnie wolne tereny są przeznaczone pod turystykę i rekreację,
- wzrasta cena działek budowlanych, co jest bezpośrednią przyczyną pogłębiania się różnic statusu materialnego mieszkańców.

W oparciu o wyniki Raportu o Stanie Miasta Puszczykowa oraz przeprowadzonej analizy SWOT przygotowano Strategię Rozwoju Miasta Puszczykowa na lata 2010-2020. Sformułowano dwa cele strategiczne: „Miasto-ogród” oraz „Rozwój usług dla mieszkańców” wraz z licznymi programami i projektami pomocniczymi, które budują pozytywny obraz przyszłości Puszczykowa. Jednak powstające coraz liczniej po wyłączeniu Puszczykowa z WPN inwestycje o charakterze komercyjnym nie wpisują się w przyjętą strategię rozwoju miasta. Nie podobają się one także jego mieszkańcom, którzy aktywnie włączają się w działania mające na celu ochronę walorów krajobrazowych Puszczykowa.

DYSKUSJA

Zgodnie z Misją Strategii Rozwoju Miasta Puszczykowa na lata 2010-2020 „Puszczykowo to miasto-ogród zapewniające dbałość o środowisko naturalne i wysoką jakość życia mieszkańców. [...] Jedną z największych wartości Puszczykowa jest środowisko naturalne, a głównym priorytetem jest utrzymanie zielonego, rekreacyjnego charakteru miasta oraz zaproponowanie mieszkańcom takiej organizacji życia, która zapewni im zarówno oczekiwaną estetykę otoczenia jak i wysoką jakość usług społecznych”. Historia Puszczykowa dowodzi jednak, że nie ma ono nic wspólnego z miastami-ogrodami wg koncepcji Howarda. Początkowo była to niewielka osada, w której z czasem powstał folwark. Kolejno folwark przekształcił się w letnisko. Z czasem Puszczykowo stało się miastem-letniskiem. Obecnie jest to urokliwie położone miasto z ciekawą architekturą willową z dużymi ogrodami z przełomu XIX i XX w., które obok lasów WPN są główną przyczyną określania Puszczykowa mianem „miasta-ogrodu”. Wszelkie próby przypisania mu cech miast-ogrodów wynikają z chęci promocji Puszczykowa jako atrakcyjnej miejscowości, pełnej zieleni, z czystym powietrzem oraz wspaniałymi walorami przyrodniczymi. Analizując pierwsze miasto-ogród Letchworth, które powstało w 1903 r. jako miasto-satelita Londynu okazuje się, że już sama chronologia nie pozwala na to, aby Puszczykowo było realizacją koncepcji Howarda (Czyżewski, 2009). Również obecnie nie można mówić o Puszczykowie jako mieście-ogrodzie, ponieważ nie cechują go charakterystyczne elementy howardowskiej koncepcji urbanistycznej tj.: wspólnota miejska, wspólna własność, układ przestrzenny z wyraźnym podziałem na dzielnice, w centrum którego zlokalizowano ogród otoczony budynkami publicznymi m. in. ratusz, biblioteka, muzeum, galeria, teatr, filharmonia, kościół, sprawny system komunikacji miejskiej, bogaty system ogólnodostępnych terenów zieleni w mieście, podmiejska strefa przemysłowa, okalający miasto pierścień terenów rolniczych, czy brak spekulacji ziemią.

Fot. 1. Warta na wysokości stacji kolejowej Puszczykowo.

Photo 1. Warta River near here Puszczykowo train station.

Fot. 2. Dawne sanatorium nad Wartą (obecnie budynek mieszkalny).

Photo 2. The former sanatorium on the Warta River (nowadays the residential house).

Fot. 3. Stacja kolejowa w Puszczykowie.

Photo 3. The train station in Puszczykowo.

Fot. 4. Stacja kolejowa w Puszczykówku.

Photo 4. The train station in Puszczykówko.

Fot. 5. Landhaus „Sztajerówka” przy ulicy Wiosennej projektu Max Hans Khüne.

Photo 5. „Sztajerówka” Residence on Wiosenna Street Max Hans Khüne project.

Fot. 6. Dom w stylu dworskim przy ulicy Różanej.

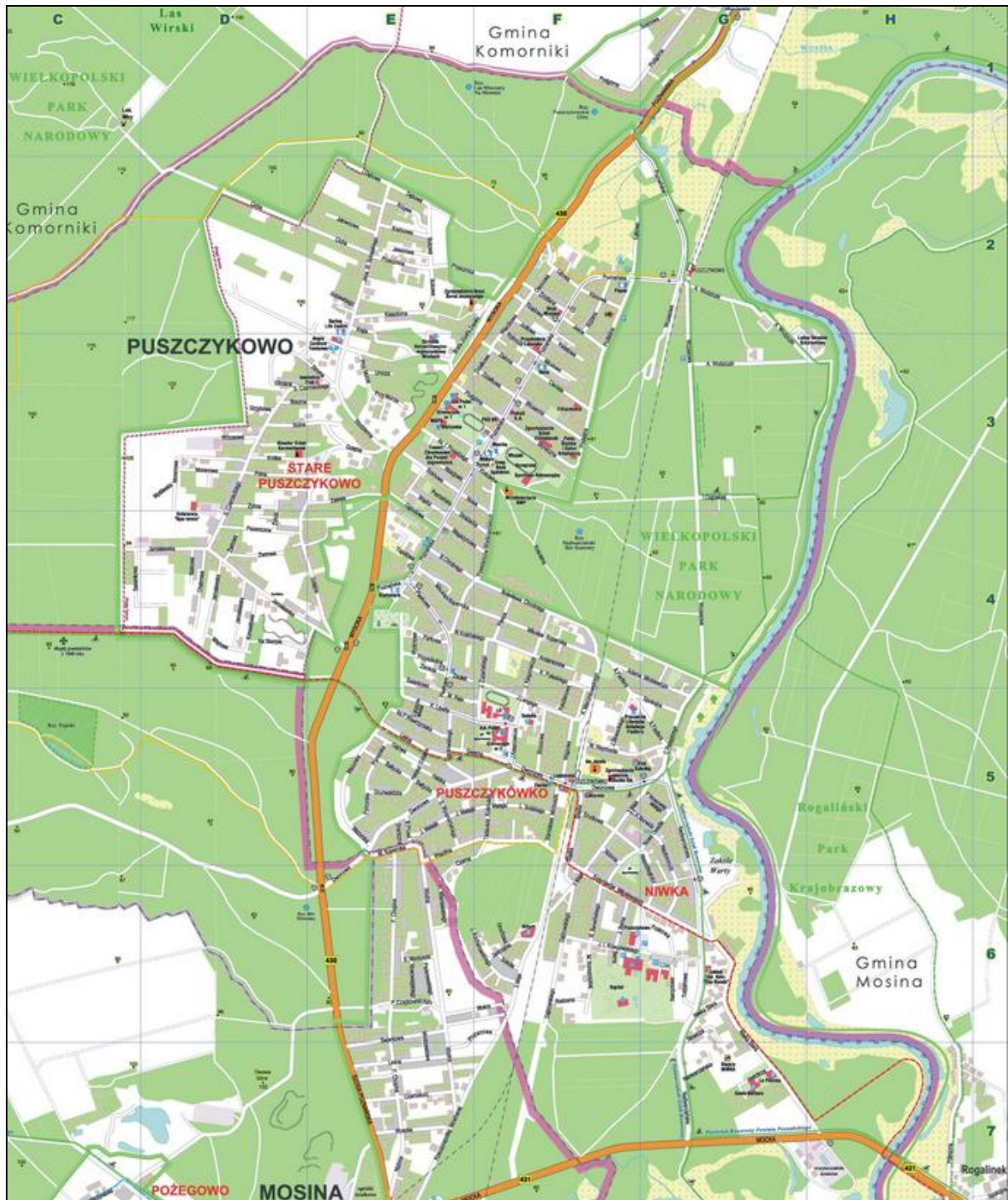
Photo 6. The manor residential on the Różana Street.

Fot. 7. Modernistyczna willa przy ulicy Jackowskiego.

Photo 7. The modernistic villa on the Jackowski Street .

Fot. 8. Rezydencja Cyryla Ratajskiego w Puszczykowie.

Photo 8. The residence of Cyryl Ratajski in Puszczykowo.

Ryc. 5. Współczesny układ Puszczykowa i okolic.

Fig. 5. The contemporary layout of Puszczykowo and the surrounding areas.

Źródło/Source: <http://puszczykowo.pl>.

WNIOSKI

Analiza historii Puszczykowa dowodzi, że nie powstało ono zgodnie z ideą miast-ogrodów Ebeneзера Howarda. Obecnie również nie można mówić o Puszczykowie jako mieście-ogrodzie w rozumieniu koncepcji Howarda. Wszelkie próby przypisania miejscowości statusu miasta-ogrodu wynika z prowadzonej polityki i promocji miasta. Spośród wszystkich gmin wchodzących w Mikroregion Wielkopolskiego Parku Narodowego Puszczykowo ma największe walory turystyczno-rekreacyjne (Raszka i Szczepański, 2009). W celu ich ochrony władze miasta powinny promować je zgodnie z jego historią jako letnisko, a nie jako miasto-ogród. Puszczykowo powinno zadbać o odzyskanie dawnej świetności jako atrakcyjnej turystycznie i rekreacyjnie podpoznańskiej miejscowości. Głównym priorytetem polityki prowadzonej na tym terenie powinno być zachowanie pozostałości dawnego układu urbanistycznego oraz zabudowy willowej z przełomu XIX i XX w. wraz z otaczającymi je ogrodami. Okalające Puszczykowo lasy WPN z jednej strony pozwalają kontrolować układ urbanistyczny miasta, ale z drugiej uniemożliwiają pozyskiwanie nowych terenów inwestycyjnych np. pod zabudowę jednorodziną. Wydaje się, że w przyszłości Puszczykowo z jednej strony będzie ekskluzywnym podpoznańskim ośrodkiem rezydencyjnym (co już następuje), a z drugiej letniskiem.

LITERATURA

- Banach M., 2012: Krajobraz w planowaniu przestrzennym oczami społeczności lokalnej, *Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr.* 8, 2: 7-17.
- Baranowska M., 2007: Miasta-ogrody, utopia a rzeczywistość, *Acta UL. Folia Geogr. Socio-Oecon.* 8: 15-38.
- Bobrowski P., Kaczmarek J., 2004: Pradzieje i wczesne dzieje Puszczykowa, *Biblioteka Miejska w Puszczykowie, Puszczykowo.*
- Böhm A., 2006: Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji, *Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków.*
- Cichocki Z., 2012: Portrety puszczykowskich domów. *Kurier Puszczykowski, Wydanie specjalne, Puszczykowo.*
- Czyżewski A., 2001: Antropologiczna interpretacja utopii miasta-ogrodu, *Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.*
- Czyżewski A., 2009: Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia Kulturalnego, *Państwowe Muzeum Entograficzne, Warszawa.*
- Dobrzyński W., 1911: *Zdrowie publiczne, a idea miast-ogrodów, Warszawa.*
- Karolczak W., 1996: Puszczykowo. Z dziejów poznańskiego letniska, *Kronika Wielkopolski, nr 2, Poznań.*
- Kondracki J., 2000: *Geografia regionalna Polski, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.*

- Majdecki L., 2008: Historia ogrodów. T. 2. Od XVIII w. do współczesności, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Pietkiewicz S., Żmuda S., 1973: Słownik pojęć geograficznych, Wiedza Powszechna, Warszawa
- Przybysz A., 2007: Puszczykowo. Miasto-Ogród, Biblioteka Miejska w Puszczykowie, Puszczykowo.
- Raszka B., Szczepański J., Motycki K., 2009: Miasto w parku narodowym – problem koegzystencji i zagospodarowania turystycznego, Prob. Ekol. Kraj., 25: 73-83.
- Różańska A., Krogulec T., 2004: W kręgu idei miasta ogrodu, Przyroda i miasto. 6: 73-86.
- Sokołowska-Moskwiak J., 2011: Idea miasta-ogrodu: na przykładach osiedli miast Górnośląskich, Gliwice. Wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice.

ŹRÓDŁA ELEKTRONICZNE

- Strategia Rozwoju Miasta Puszczykowa na lata 2010-2020. [w:]
http://www.puszczykowo.pl/images/DOKUMENTY_STRATEGICZNE_2009/strategia%20rozwoju%20miasta%20puszczykowa%202010-2020.pdf (dostęp: 10.12.2013).
- Szcześniak E., 2012: Miasto-ogród jako wzorzec kształtowania ładu przestrzennego, POLITECHNIKA WARSZAWSKA. Wydział Geodezji i Kartografii [w:]
http://zalesie-dolne.pl/public/content/File/pdf/praca_mgr.pdf (dostęp: 10.12.2013).

Wszystkie zdjęcia: D. Dymek.
All photos: D. Dymek.